

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Dromen van dingen : Oost Duitse fantasieën over de westerse consumptiemaatschappij

Veenis, M.

Publication date
2008

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Veenis, M. (2008). *Dromen van dingen : Oost Duitse fantasieën over de westerse consumptiemaatschappij*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 5

De Oost Duitse dictatuur

The classification of political ideas into only two categories, *dominance* and *resistance*, gives analytic life to a mythic reduction of the complexity and multifacetedness of human thought. There can be many more than two sides, many more than two postures, many more than two ideas of ‘reality’ (Falk-Moore (1993:3 curs. mv)

Afgezien van de vele materieelconsumptieve klachten waren de verhalen die de inwoners van het voormalige Oost Duitsland over hun vroegere bestaan vertelden doorgaans opvallend mild, soms zelfs ronduit positief en in ieder geval bijna altijd verdedigend van toon. Een van de zinnen die ik tijdens mijn verblijf in Rudolstadt om de haverklap optekende, was “es war nicht alles schlecht damals”. De portee van de zin was duidelijk: men had het leven in de voormalige socialistische dictatuur zeker niet alléén als vrijheidberovend en onderdrukkend ervaren. Bovendien brachten mensen veelvuldig positieve kenmerken van hun vroegere leven ter sprake, waarvan de warmte en de onderlinge gelijkheid veruit de meest genoemde was. Een veelzeggende zin die ik uit veler mond optekende was: “damals saßen wir allen im gleichen Boot”.¹ Dezelfde boot stond hier symbool voor een door onderlinge gelijkheid bewerkstelligde geborgenheid.

Hoewel er ook kritische berichten over vroeger te beluisteren waren, viel de kritiek bijna in het niet bij de frequentie waarmee ik verdedigende, beschermende en positieve verhalen aanhoorde. De meeste kritiek bleef beperkt tot het materieelconsumptieve domein en voor zover ze betrekking had op meer principiële zaken, werd ze door een relatief klein aantal mensen geuit. Het leek erop dat het merendeel van de problemen en beperkingen die ik als westerling gewend was met het leven in een dictatoriale samenleving in verband te brengen, voor de meeste Oost Duitsers relatief betekenisloos was geweest. De neutrale en positieve identificatie van Oost Duitsers met hun voormalige bestaan bevreedde mij. Zoals de meeste westerlingen was ook ik gewend om het begrip ‘dictatuur’ met louter negatieve zaken te associëren. En in mijn ogen was de DDR dan ook vooral een vrijheidberovende, onderdrukkende, uniformerende en beperkende staat geweest.

Vanzelfsprekend kon ik me voorstellen dat het voor Oost Duitsers onaangenaam moest zijn om steeds maar weer te worden geconfronteerd met het eenduidig negatieve perspectief van

¹Zie ook Scott, die in zijn analyse van boeren en hun verzet eveneens naar ‘dezelfde boot’ verwijst (1985:328), vergelijkbaar met de Nederlandse uitdrukking “allemaal in hetzelfde schuitje zitten”.

westerlingen op hun verleden. De positieve geluiden over vroeger begreep ik dan ook primair als een reactie dáárop. Keer op keer probeerden mensen mij echter duidelijk te maken dat dit niet het enige was en dat ik niets van het leven in de DDR had begrepen wanneer ik geen oog had voor het feit dat het toenmalige bestaan, *mede als gevolg van het feit dát het een dictatuur was*, een aantal positieve kenmerken had gehad. Het was een patstelling: terwijl ik geneigd was om het Oost Duitse verleden in louter negatieve termen te aanschouwen, probeerden mijn informanten me duidelijk te maken dat het wel meeviel allemaal. “Es war nun mal so” was de derde zin die veelvuldig werd uitgesproken om te benadrukken dat wat in westerse ogen afschuwwekkend was, voor Oost Duitsers eenvoudigweg de realiteit was geweest.

Drie zinnen dus: aan Oost Duitse zijde uitgesproken om de westerse kritiek te pareren en duidelijk te maken dat het Oost Duitse bestaan ook positieve kenmerken had gehad, die aan westerse zijde op louter onbegrip stuitten.

“Es war nicht alles schlecht damals.”

(MV, stilzwijgend:) “O nee? Noem één voorbeeld dat de toets der kritiek kan doorstaan!”

“Damals saßen wir allen im gleichem Boot.”

(MV, stilzwijgend:) “Ja, dat bedoel ik: wat een armoede, om dát als plezierig te ervaren!”

“Es war nun mal so.”

(MV, stilzwijgend:) “Dát was juist zo gruwelijk, dat niemand er iets aan kon veranderen!”

De betekenis die ik als westerling in bovenstaande zinnen beluisterde werd volledig bepaald door het alles opslorpemde perspectief van ‘de DDR als dictatuur’. Keer op keer werd mij echter op het hart gedrukt, dat dát perspectief niet volstond wanneer ik wilde begrijpen hoe Oost Duitsers hun verleden hadden beleefd. Uiteindelijk slaagden mijn gesprekspartners erin mij duidelijk te maken dat hun attitude jegens vroeger weliswaar dééls moest worden begrepen als een reactie op de reusachtige omwenteling die zich sinds 1989 in hun bestaan had voltrokken én als een reactie op de westerse veroordeling van hun verleden, maar dat er daarnaast óók intrinsieke redenen waren waarom zij met een zekere weemoed terugkeken op hun voorbije leven. In het vorige hoofdstuk schetste ik een aantal positieve gevolgen van de moeizame materieelconsumptieve situatie ten tijde van de DDR. In dit hoofdstuk wil ik in meer algemene zin op zoek naar de redenen waarom zoveel Oost Duitsers zich ondanks alles zo sterk met de DDR identificeerden, en naar de warmte die er vroeger zou hebben geheerst.

Die identificatie bleek betrekking te hebben op de vroegere *samenleving* en niet zozeer op de machthebbers, de regering, het regime. Voor zover die laatste categorie in de verhalen en terugblikken een rol speelde, was dat vooral als een ver weg geplaatste entiteit die verantwoordelijk was voor alles wat er in de DDR mis ging: ‘*die da oben*, die bedachten altijd zulke rare dingen...’

Een van de meest interessante thema’s in de manier waarop mijn gesprekspartners hun verleden representeerden was de manier waarop de staatsmacht daarin figureerde. Aan de ene kant werd volmondig erkend dat de staat een verregaande invloed op het Oost Duitse bestaan had uitgeoefend. Tegelijkertijd werd die invloed ook sterk gerelativeerd (parafrasering: “zo erg was het niet, we namen het niet serieus”). Sterker nog, het bleek juist aan de verwevenheid *tussen* staat en inwoners te danken, dat een groot gedeelte van mijn gesprekspartners de staat als relatief onbedreigend en het in de DDR tot ontwikkeling gekomen bestaan als gemoedelijk en warm had ervaren. Om oog te krijgen voor dergelijke differentiaties en relativeringen was een radicale perspectiefwisseling nodig, die bepaald niet vanzelf tot stand kwam.

De moeilijkheden en problemen die ik bij die perspectiefwisseling ondervond, hingen in de eerste plaats samen met het feit dat de onderdrukkende en vrijheidberovende aspecten van het voorbije Oost Duitse bestaan mijn perspectief bleven kleuren. Lange tijd lukte het me niet om verder te denken dan de associaties die het begrip ‘dictatuur’ bij mij oproepen. In de tweede plaats werd mijn poging om een ander perspectief te ontwikkelen ook gehinderd door de felle strijd die er sinds de Wende van 1989 over het Oost Duitse verleden woedt. Wat ik ook vroeg; mijn vragen werden gefixeerd in de westerse afkeuring van het Oost Duitse bestaan, die mijn gesprekspartners van westerlingen gewend waren. De problemen die het bevragen van het Oost Duitse verleden daardoor met zich meebracht, hebben me echter óók een aantal inzichten opgeleverd over de rol van het materiële in de westerse beeldvorming op ‘de DDR-als-dictatuur’. Dat is één van de redenen waarom ik hieronder uitvoerig zal stilstaan bij mijn strubbelingen om het Oost Duitse verleden anders te begrijpen dan als een onderdrukkende en vrijheidberovende dictatuur.

Zowel in dit hoofdstuk als het volgende gaat het om de vraag hoe het is om in een dictatuur te leven en wat dat met mensen doet. Hier beperk ik me uitdrukkelijk tot het perspectief van de betrokkenen. Ik probeer hun relatief positieve terugblik te begrijpen. In de inleiding maakte ik duidelijk dat die positieve terugblik mijns inziens mede het gevolg is van een selectieproces. Alle negatieve aspecten van vroeger bleven weg. Een deel van de redenen die mensen daarvoor hadden, komt hieronder aan bod. In het volgende hoofdstuk ga ik daar

verder op in. Dan zal ik laten zien wat er wegbleef en dan ook zal ik tenslotte de balans opmaken met betrekking tot de vraag wat het mijns inziens met mensen doet om in een dictatoriaal geregeerd land als de DDR te leven.² Ik wil nu eerste beginnen met een kort overzicht van de verschillende sociaalwetenschappelijke en historische benaderingen van het leven in dictatoriale samenlevingen in het algemeen en die van socialistische snit in Midden en Oost Europa in het bijzonder.

Denken over (totalitaire) dictatuur

Door wetenschappers van verschillende disciplines werden de socialistische samenlevingen in Midden en Oost Europa – met name de Sovjet Unie – lange tijd als ‘totalitaire dictaturen’ begrepen en geanalyseerd. Met behulp van het begrip ‘totalitair’ beoogde men tot uitdrukking te brengen dat de macht in dergelijke samenlevingen ‘totaal’ was en tot in alle uithoeken van het bestaan wist door te dringen. In tegenstelling tot ‘gewone’ dictaturen, hadden de socialistische dictaturen immers vérstrekkender doelen dan “simply reaping the immediate benefits of power together with increased wealth or prestige” (Tormey 1995:169) en de claims van de machthebbers gingen verder dan het afdwingen van gehoorzaamheid alleen. Kenmerkend voor het totalitaire aspect van de dictatoriale socialistische staten achtte men het feit dat het de uitdrukkelijke bedoeling van de machthebbers was om het gehele maatschappelijke leven te doordringen met de socialistische leer en al doende “the creation of a new subject” (idem) te realiseren. Om die reden was het gehele bestaan in voornoemde samenlevingen in vergaande mate geschoeid op de socialistische staatsleest.

In de jaren zestig raakten de begrippen totalitair en totalitarisme in onbruik. Dat hing samen met een aantal wetenschappelijke en maatschappelijke factoren en ontwikkelingen. In de eerste plaats kwam de nadruk in het denken over samenlevingen en politieke systemen in toenemende mate te liggen op politieke en maatschappelijke *structuren* in plaats van op het *individuele handelen* van enkelen. In de tweede plaats kreeg men meer oog voor het feit dat er ook onder tot dan toe ‘totalitair’ genoemde samenlevingen sprake was geweest van kritiek en oppositie. De machtsclaims in bij voorbeeld nazi-Duitsland en de Sovjet Unie mochten dan totaal en totaliserend zijn geweest, dat betekende nog niet dat die claims ook zó gerealiseerd

²Hoewel er veel voor te zeggen is om beide aspecten en perspectieven van meet af aan op elkaar te betrekken, heb ik ervoor gekozen om ze apart te behandelen omdat ik uitdrukkelijk recht wilde doen aan het perspectief van mijn gesprekspartners.

werden en uitpakten als gepland. Door dergelijke inzichten en kanttekeningen verloor het begrip totalitair zijn analytische waarde.

Aan het eind van de jaren zeventig, begin van de jaren tachtig begon het begrip totalitarisme, onder invloed van dissidente Oost Europese denkers, echter weer in opkomst te raken. Wel waren er grote verschillen ten opzichte van het voorgaande gebruik. In de eerste plaats had het begrip binnen het westerse denken over het algemeen een uitgesproken antisocialistische teneur gehad, terwijl Oost en Midden Europese dissidenten (zoals bij voorbeeld Václav Havel) veelal zelf politiek links georiënteerd waren. Hun kritiek gold niet zozeer de socialistische inrichting van de samenleving als zodanig, als wel het feit dat de socialistische principes en waarden door de machthebbers van de ‘socialistisch’ genoemde staten in diskrediet waren gebracht. In de tweede plaats trachtten zij met hun gebruik van het begrip ‘totalitarisme’ een verschil te verhelderen tussen de Europese socialistische dictaturen enerzijds en ‘gewone’ dictaturen anderzijds.

Anders dan in klassieke dictaturen (in bij voorbeeld Midden en Zuid Amerika) het geval was, stelden zij dat de Oost en Midden Europese *socialistische* dictaturen in ideëel opzicht konden bogen op een lange traditie, hetgeen deze systemen volgens hen “a sense of durability and permanence” verleende “that dictatorships often lack” (Tormey 1995:140). In het verlengde daarvan konden de Zuid Amerikaanse dictaturen alleen bestaan dankzij de expliciete en alomtegenwoordige dreiging met fysiek geweld. Vanzelfsprekend was er in Midden en Oost Europa ook sprake van geweld en dreiging, maar het straatbeeld werd er niet in die mate door bepaald als in de Zuid Amerikaanse militaire dictaturen het geval was. De relatie tussen heersers en volk was in de socialistische dictaturen dan ook van een geheel andere aard. De voornaamste reden waarom mensen gehoorzaamden was niet zozeer (alleen) uit angst voor geweld, als wel vanwege een vorm van conformisme die volgens sommigen alleen begrepen kon worden als uiting van geslaagd totalitarisme.

Om dat te verduidelijken wees bij voorbeeld Havel op het feit dat op socialistische feestdagen massaal de vlaggen werden uitgehangen, waardoor er sprake *leek* van een bepaalde consensus tussen heersers en volk. De vraag was vervolgens hoe *vér* die consensus ging en hoe die begrepen kon worden. Havel zag de vlag als een talisman, degene die de vlag uithing deed dat volgens hem “because he thinks that by doing so, he will appear loyal to those around him, to officials, and, ultimately, to the police” (idem:143). In die zin moest het uithangen van de vlag worden begrepen als een vorm van camouflage, “it helps him [to] slip quietly into the background of daily life” (idem:143-4). In de socialistische samenlevingen van Midden en Oost Europa bleef de macht volgens Havel niet zozeer dankzij wapens in

stand, maar “through each citizen feeling the ‘existential pressure’ to conform” (idem:144). Dat leidde tot een (weliswaar door druk ingegeven) vorm van conformisme, die maakte dat er sprake was van “a tacit agreement between citizen and regime” (idem:145). Volgens sommigen (waaronder overigens níet Havel) kwam die ‘overeenstemming’ feitelijk neer op een vorm van hersenspoeling door het regime: “the most totalitarian system is the one where the penetration of the regime into the soul of the individual is complete” (Cranston 1977-78:18).

Hoewel het in de DDR vóór 1989 niet mogelijk was om zulke kritische geluiden te laten horen, heeft een aantal Oost Duitse wetenschappers en intellectuelen zich sinds 1989 in vergelijkbare bewoordingen uitgelaten over het voormalige Oost Duitse bestaan. Een van de meest uitgesproken stemmen in het debat over het Oost Duitse verleden is die van de Oost Duitse psychiater Hans-Joachim Maaz. In meerdere boeken heeft hij getracht duidelijk te maken dat de dictatuur een buitengewoon diepe en deformerende invloed heeft gehad op het dagelijkse leven van de inwoners van de DDR. Zo stelt hij onder meer dat in de DDR “uiteindelijk iedereen werd getroffen door het ‘virus’ van een pathologische maatschappijdeformatie” (1991:112-3). Vergelijkbare uitspraken zijn op vrijwel iedere pagina van zijn boek *Psychogram van Oost Duitsland* (1991) te vinden. Volgens Maaz was het gehele Oost Duitse (sociale) leven doordrenkt van de repressie die tot uitdrukking komt in de aanduiding ‘totalitaire dictatuur’.³ Vanuit een maatschappijhistorische insteek zijn de historici Armin Mitter en Stefan Wolle (1993) tot vergelijkbare conclusies gekomen. Ook zij concludeerden dat de DDR van meet af aan een volstrekt illegitieme, op geweld en onderdrukking berustende samenleving is geweest, die slechts dankzij Russische bajonetten kon blijven bestaan.

Met hun uitspraken bevestigden zij een in het westen dominant perspectief op de Midden- en Oost Europese dictaturen. Dat perspectief werd in belangrijke mate bevestigd nadat vanaf 1989 bekend werd hoezeer de socialistische dictaturen in Midden- en Oost Europa voor hun voortbestaan aangewezen waren geweest op de werking van hun geheime diensten. Mede daardoor hebben veel westerse commentatoren de neiging om het gehele bestaan in de socialistische landen te reduceren tot de dictatoriale bedoelingen van de machthebbers. Vanwege de totalitaire *claims* van het regime ging (en gaat) men er veelal vanuit dat het

³Zie ook Hauer, die eveneens stelt dat Oost Duitsers collectief leiden aan een “Mitläufer-Syndrom” (1994:94). Voor kritiek op dergelijke interpretaties, zie Merkel, die de strijd aanbindt met wat zij de “Repressionsthese” noemt (1994:378).

gehele bestaan in dergelijke samenlevingen doordrenkt zou zijn door de politiek (e bedoelingen van de heersers).

De enquêtecommissie, die in opdracht van de Duitse regering onderzoek deed naar de werking van de Oost Duitse dictatuur, kwam in 1994 tot vergelijkbare conclusies. Zij was van mening dat er in Oost Duitsland sprake was geweest van een dictatoriaal systeem, gebaseerd op geweld en onrechtvaardigheid.⁴ En de inwoners van Rudolstadt konden in juni 1994 in een van de lokale kranten lezen, dat de enquêtecommissie van mening was dat de DDR van meet af aan een totalitaire dictatuur was geweest, “in dem der Machtsanspruch der führende Partei bzw. ihre Führungsgruppe auf alle Bereiche des Lebens erstreckt und (...) durchgesetzt wurde”, waardoor de inwoners van het land tot “lebenslänglich Knast” veroordeeld waren (*Neue Saale Zeitung* 18/6/1994).

Dergelijke conclusies gaven in de tijd dat ik in Rudolstadt verbleef aanleiding tot grote woede: zó was het niet geweest!! Door een kort overzicht te geven van de manier waarop de Oost Duitse samenleving was ingericht, zal echter duidelijk worden dat de conclusies van de enquêtecommissie en Maaz bepaald niet vergezocht zijn. De invloed en controle van de socialistische staat drongen dermate ver door in het privé bestaan van de inwoners van de DDR, dat de aanduiding totalitair zich welhaast automatisch opdringt. Desondanks pleiten historici recentelijk voor een genuanceerder perspectief op het Oost Duitse verleden dan één in termen van totalitarisme en dictatuur. Verderop in dit hoofdstuk zal ik uitvoerig stilstaan bij hun pleidooien voor een visie die meer aansluit bij dat van de betrokkenen. Nu volgt echter eerst een schets van de manier waarop de dictatoriale staatsmacht in de DDR van invloed was op het dagelijks leven van zijn/haar inwoners.

DDR: totale controle

Een van de belangrijkste peilers onder de stralende socialistische beloften in de DDR was de sociale wetgeving, volgens welke iedere Oost Duitser recht had op scholing, huisvesting en werk. Afgezien van het feit dat het uitgebreide stelsel van sociale voorzieningen onbetaalbaar was, had het nog een andere keerzijde en dat was de ideologische beïnvloeding en indoctrinatie, die via die weg kon worden doorgevoerd. Vooral in het onderwijs was dat duidelijk merkbaar. Mensen die in het onderwijs werkzaam waren geweest vertelden me, dat

⁴Zie Allinson (2000:2-3 n.4).

op scholen vooral belang werd toegekend aan de ontwikkeling van vaardigheden en waarden, die als ‘socialistisch’ te boek stonden, bij voorbeeld het vermogen om zich ondergeschikt te maken aan het grotere geheel, het *Kollektiv*.⁵ Zelfstandig (laat staan kritisch) denken werd niet gestimuleerd, creativiteit werd al snel als een ordebedreigende eigenschap gezien en inhoudelijk was het onderwijs (behalve op het leren toepassen van de marxistisch-leninistische zienswijze) grotendeels gericht op het bijbrengen van feitenkennis. Gehoorzaamheid werd van centrale betekenis geacht en hetzelfde gold voor het vermogen om voorschriften en regels te kunnen naleven. Op die manier heeft het onderwijs volgens sommige intellectuelen een desastreuze uitwerking gehad op de levenshouding en mentaliteit van veel inwoners van Oost Duitsland.⁶

Bovendien was het algemeen bekend dat leraren nauwlettend in de gaten hielden welke kinderen (en daarmee ook welke ouders) de socialistische staat een trouw hart toedroegen. Docenten zagen erop toe dat scholieren zich niet kritisch over de DDR uitlieten. Kinderen werden publiekelijk ter verantwoording geroepen wanneer ze westerse kleding droegen of hun schoolspullen in een westers plastic tasje vervoerden. Een jonge vrouw, die bij het Rudolstädter museum werkte, herinnerde zich dat een lerares haar vroeger eens had toegebeten: “man macht doch keine Werbung für westliche Ausbeuter-Konzerne”? En een bekende truc om erachter te komen in welke gezinnen er West Duitse televisie werd gekeken was door kinderen te vragen of de klok op de televisie de uren met puntjes dan wel met streepjes aangaf (Maaz 1991:30). Zo werd bekend welke gezinnen verdacht konden worden van een meer of minder staatsvijandige houding.

Zoals gezegd had iedereen recht op onderwijs, maar als het erom ging te bepalen wie er wél en niet naar de universiteit konden doorstromen, waren daarbij niet alleen de intellectuele capaciteiten van de leerling in kwestie doorslaggevend. Indien een uitmuntende leerling arts wilde worden, werd in de eerste plaats gelet op zijn sociale achtergrond. Als de ouders tot de zogenaamde *Intelligenz* behoorden, had hij minder kans dan als zij arbeiders of boeren waren. In de tweede plaats werden ook zijn en zijn ouders’ staatsloyaliteit in de overweging betrokken.

Afgezien van deze indoctrinatie vanuit de school zelf speelden op scholen de socialistische jeugdorganisaties – respectievelijk de *Jung Pioniere* (voor de allerkleinsten), de *Pioniere* (vanaf 6 jaar) en de *Freie Deutsche Jugend* (FDJ vanaf 14 jaar) – een belangrijke rol. Wanneer middelbare scholieren geen lid waren van de FDJ, werden ze daar niet alleen door

⁵Zie ook Moeller & Maaz (1993:108).

⁶Zie bij voorbeeld Maaz (1991:27-33) en Wolf (1990b).

de vertegenwoordigers van de organisatie zelf, maar ook door de onderwijzers op aangesproken.⁷ Het was een van de duidelijkste subversieve signalen en indicatief voor de staatsloyaliteit van de ouders. Mede om die reden waren bijna alle jeugdigen lid van de FDJ, omdat dat erbij hoorde en je in de DDR niets kon bereiken zonder daarvan lid te zijn geweest.⁸

Aangezien de FDJ onder meer verantwoordelijk was voor het cultuur- en vrije tijdsaanbod voor jongeren, stond een deel van de Oost Duitse vrijetijdsbesteding indirect onder staatscontrole. Binnen de FDJ werd vanzelfsprekend ook aandacht besteed aan “gesellschaftspolitische Arbeit”, onder meer bestaand uit militaire oefeningen en politieke discussies (cf. Kleßmann & Wagner 1993:489). Maar de ideologische indoctrinatie begon al eerder, want zelfs in de jeugdorganisatie voor jongere kinderen (de *Pionierorganisation*) werden kinderen van jongs af aan bekend gemaakt met de lessen van de internationale klassenstrijd. Zo is er in het SBZ-archief een bericht uit 1959 gevonden,⁹ waarin werd beschreven hoe een groep kinderen op een vroege zondagmorgen het spel *Verteidigung der Republik* speelde. De kinderen waren verdeeld over verschillende *Kampfgruppen*, er waren *Gruppenkommandeuren* en om de kinderen “zum sozialistischen Menschen [zu] erziehen (...) tragen [die Kinder] am linken Oberarm rote Armbinden aus Papier” (idem.:460-2).

Behalve deze organisaties waren ook alle arbeids- en vrijetijdsorganisaties gelijkgeschakeld. Naast hun werk of opleiding werden alle inwoners van de DDR geacht lid te zijn van de *Deutsch Sowjetische Freundschaftsbund* én van één van de vele socialistische organisaties om zich maatschappelijk te engageren. Hoewel men zelf mocht weten hoe men daar invulling aan gaf, maakte dat in feite weinig uit: alles was gelijkgeschakeld en overal waren partijleden aanwezig, die toezagen op de juiste lijn en regelmatig maatschappelijke thema's entameerden. Wanneer mensen hun kinderen wilden laten dopen, werd dat van overheidswege als een veeg teken voor hun staatsloyaliteit beschouwd. Wát dat precies impliceerde en waar dat al dan niet toe leidde varieerde, maar dat het niet goed was voor de carrièremogelijkheden van het gezin in kwestie, was evident.

Wanneer het erom gaat te achterhalen in hoeverre en op welke manieren de Oost Duitse staat het leven van haar inwoners trachtte te bepalen, is de Muur natuurlijk de meest directe en ingrijpende maatregel geweest. De precieze regels met betrekking tot het inter-Duitse

⁷Net als alle andere *Massenorganisationen* maakte de FDJ deel uit van het Nationale Front (dat verder uit de SED en de zogenaamde *Blockparteien* bestond). De organisatie stond als zeer staatsloyaal bekend.

⁸Bijna alle jongeren tussen 14 en 18 lid waren lid, na 18 jaar snel daalde het lidmaatschap snel, behalve onder studenten: in 1988 was meer dan 95% van de studenten aan de Humboldt universiteit lid van de FDJ (Borneman 1992:163).

⁹SBZ: Sowjetische Besatzungszone.

grensverkeer zijn in de loop der tijd veelvuldig veranderd, maar tot het eind aan toe was het alleen mogelijk om West Duitse familieleden te bezoeken, als er sprake was van zogenaamd 'dringende familieaangelegenheden'. Een verzoek daartoe kon zonder opgave van reden worden geweigerd en dat gebeurde veelvuldig; een bezoek aan de BRD was immers een gunst en geen recht. Zo vertelde een oudere man dat hem als enige van de familie werd geweigerd de 50e verjaardag van zijn oudere zus in West Duitsland te bezoeken. In tegenstelling tot velen, die nooit hoorden op grond waarvan hun aanvraag geweigerd was, kreeg hij de reden wél te horen. Omdat hij op de telexafdeling van een groot bedrijf werkte waar hij de loongegevens van de werknemers moest opslaan, beschikte hij over dienstgeheimen die hij aan de klassenvijand had kunnen doorgeven. Een oudere vrouw vertelde me dat men haar had toegesnauwd, toen ze een keer een aanvraag had ingediend om bij de begrafenis van haar tante aanwezig te zijn: "das wichtigste im Leben ist nicht die Tante oder Onkel im Westen. Das Wichtigste im Leben ist, daß die Frieden erhalten bleibt" – daarmee verwijzend naar de officiële reden waarom de Muur bestond, namelijk als *Schützwall des Friedens*. De enigen die de Bondsrepubliek een keer per jaar mochten bezoeken, waren gepensioneerde Oost Duitsers. De reden voor deze toegeeflijkheid was dat zij in economisch opzicht geen waarde meer hadden voor de DDR. Als zij zouden besluiten om niet meer terug te keren naar de *Heimstatt des Friedens und Geborgenheit*, betekende dat geen productief en financieel verlies.

Voor wat betreft de verdere maatregelen en verordeningen waaruit het dictatoriale karakter van de DDR kan blijken, is een groot deel van de feiten bekend: telefoongesprekken tussen Oost- en West Duitsers werden afgeluisterd, het bezoek van West Duitse familieleden en vrienden werd nauwlettend in de gaten gehouden, brieven en pakjes uit het westen werden geopend en doorzocht. In het grensgebied zelf waren stringente veiligheidsmaatregelen van kracht, waaronder zichtbaar gewapende *Volkspolizisten*. Om bij mensen die in het grensgebied woonden op bezoek te gaan, moest men ruim van tevoren een aanvraag indienen. Om bezoek te kunnen ontvangen moesten ook de bewoners van dorpen en stadjes in het grensgebied weken van tevoren een verzoek indienen. Iedereen die in het grensgebied rondliep kon door de politie worden aangehouden en zonder opgave van redenen worden vastgehouden, gefouilleerd en zelfs neergeschoten. Mede om die reden was het voor de meeste Oost Duitsers onmogelijk om hun vakantie aan de Oostzeekust door te brengen. Ook die kust behoorde immers tot het grensgebied en daartoe had niet iedereen vrijelijk toegang. Vakanties dáár moesten vroeg worden aangevraagd en doorgaans waren hotels en vakantiewoningen in dat gebied volledig gereserveerd voor leden van de SED, de *Blockparteien* en *Massenorganisationen* die tezamen het Nationale Front vormden. Een

vakantie aan de Oostzee was een van de meest aangename manieren waarop politieke loyaliteit in de DDR beloond werd.

Hoewel Oost Duitsers het land vrijwel niet uitmochten, werd het West Duitsers wel toegestaan de DDR te bezoeken. De voornaamste reden waarom daar geen bezwaar tegen was, was van economische aard. Door het verplichte omwisselen van 25 West Duitse marken per dag voor Oost Duitse marken tegen een koers van één op één, brachten West Duitsers harde valuta binnen.

Zoals bekend was het westerlingen die de DDR bezochten niet toegestaan bepaalde categorieën (opinie- en ‘pulp’-) tijdschriften en (kritische of ‘decadent’ genoemde) boeken mee te nemen. Omdat de criteria wat er wél en wat er níet voor import werd toegestaan nergens gepubliceerd werden en bovendien in de loop der tijd regelmatig (b)leken te veranderen, was het altijd spannend wat er wél en níet de grens over zou mogen. Zo had de eigenaresse van een bloemenzaak in Rudolstadt, die ten tijde van de DDR al in een bloemenwinkel werkte, een keer een grote yucca (kamerplant) uit West Duitsland mee naar huis willen nemen. Dat was verboden. Ze moest hem bij de grens achterlaten, zo vertelde ze. En ze legde uit waarom:

De officiële reden was dat er bacteriën in de aarde konden zitten. Maar volgens mij ging het daar niet om. Volgens mij was de echte reden dat zulke planten bij ons niet bestonden. En daarmee symboliseerde die plant niet alleen het westen, maar vooral een soort levensvreugde die onze staat ons niet wilde of kon geven. En dan zou het onvrede scheppen bij de mensen om zo’n plant te zien.

Hoewel ik denk dat ze gelijk heeft was de ironie, dat bijna alle Oost Duitsers in hun eigen woonkamer dagelijks alles van het West Duitse leven op de televisie konden aanschouwen. Vrijwel allen die ik sprak benadrukten dat zij voornamelijk West Duitse televisie keken omdat de programma’s daar veel aantrekkelijker waren dan die op de Oost Duitse televisie. Deze vorm van informatieoverdracht was de regering van de DDR vanzelfsprekend een doorn in het oog en om die reden heeft er in 1961 een grootschalige actie plaatsgevonden waarbij de leden van de al eerder genoemde FDJ collectief de Oost Duitse daken op klommen om alle antennes die in westelijke richting gedraaid stonden om te buigen (Weber 1991:305). Vanzelfsprekend werkte dat slechts korte tijd en op lange termijn had de actie geen enkel effect.

Zo zijn er veel meer voorbeelden met behulp waarvan duidelijk zou kunnen worden gemaakt hoezeer het dagelijkse leven van de inwoners van de DDR van staatswege werd beïnvloed en bepaald. Die invloed drong door tot in alle uithoeken van het Oost Duitse

bestaan. Want zoals het op school was, was het ook op het werk, de universiteit, en het leger. Zelfs thuis was men niet gevrijwaard van overheidsbemoeienis. Alle wijken en flats hadden een *Hausgemeinschaft*, waarvan de bedoeling niet alleen was om de flat schoon en gezellig te houden, maar die vooral ook bedoeld was om een stimulerende invloed uit te oefenen op het politiek-ideologische klimaat in de directe woonomgeving van de bewoners. Zelfs de zogenaamde *Schrebergarten* waar veel mensen zich in hun vrije tijd wensten terug te trekken – veelal juist om nergens iets mee te maken te hebben en eindelijk rust te hebben – waren ingepast in het politiek-ideologische staatskader. De jaarverslagen van de Rudolstädter volkstuinverenigingen stonden dan ook vol met obligate ideologische formuleringen en politieke lippendienst. In deze verenigingen heette men zich bij voorbeeld te hebben bekommerd om de “offensiven Friedenspolitik der sozialistischen Staaten”, om “das annähernde militärstrategische Gleichgewicht, trotz verstärkter Hochrüstung und Konfrontationspolitik der NATO”, en om “die deutsche Geschichte in Hinsicht von Krieg und Elend”.¹⁰

Het hele Oost Duitse leven werd voorzien van een dikke politiek-ideologische saus, alle sociale en culturele activiteiten die mensen ondernamen waren ingebed in een politiek-ideologisch kader. Bovendien werd alle informatie met betrekking tot dergelijke organisaties, alsmede de manier waarop individuele leden daarbinnen functioneerden, nauwlettend bijgehouden. Iedere inwoner van de DDR had een persoonlijke kaderakte waarin niet alleen iemands klassenachtergrond stond vermeld, maar waarin eveneens was opgenomen welke opleiding hij waar had gevolgd, met welke gevolgen hij deze had afgesloten, van welke organisaties hij lid was, hoe hij dat lidmaatschap invulling gaf, waar hij werkte, hoe hij zich daar profileerde, hoe hij zich verhiel tot het *Kollektiv* waar hij deel van uitmaakte, enzovoorts.

Op tal van manieren werden de inwoners van de DDR in de gaten gehouden én geïndoctrineerd. Veelal gebeurde dat openlijk, onder verwijzing naar bepaalde wetten, regels of voorschriften. Daarnaast was er ook een minder duidelijk aanwijsbare druk om je aan te passen aan regels en voorschriften die nergens waren vastgelegd. Al met al lijkt het Oost Duitse bestaan dan ook zozeer doordrenkt te zijn geweest van staatsverordeningen, -bemoeienissen en -reguleringen, dat de aanduiding ‘totalitair’ zeer toepasselijk lijkt.

Het is echter opmerkelijk dat veruit het merendeel van de mensen die ik sprak mij duidelijk trachtte te maken dat het vroegere leven zich juist grotendeels *had onttrokken aan de politieke*

¹⁰Ongepubliceerd *Bericht des Sekretariats des Kreisvorstandes Rudolstadt zur Kreisdelegiertenkonferenz des VKSK (Verein für Kleingärtner, Siedler und Kleintierzüchter)* dd 02.02.85.

claims en bedoelingen van het regime en dat ook die claims en bedoelingen zélf met een korrel zout genomen moesten worden. Zo legde mevrouw Paetzold, de gepensioneerde eigenaresse van één van de weinige kledingzaken die ten tijde van de DDR privé-bezit was gebleven, me uit:

Natuurlijk, op het eerste gezicht was het hier allemaal door de staat vastgesteld, maar ondertussen... Er was zoveel meer mogelijk! Als je contacten had, je poot stijf hield, een beetje zeurde en doorzette, of doodeenvoudig weigerde, waarbij je er natuurlijk altijd op moest letten dat je geen wetten met voeten trad en niets deed wat écht verboden was, dan was er zoveel mogelijk en dan liep er zoveel anders en flexibeler dan het officiële verhaal voorschreef. Vroeger was er een officieel verhaal en dat was voor iedereen gelijk, en daaronder, daarbij en daartussendoor... Beetje ritselen, beetje rommelen. Dat wist iedereen en dat deed iedereen.

Ook de historicus Martin Sabrow concludeerde dat de DDR intern door de meeste inwoners van het land niet echt als een dictatuur werd ervaren (1999:196). En met hem hebben verschillende historici de conclusies van de enquêtecommissie, dat de DDR een op geweld en onrechtvaardigheid gebaseerde totalitaire dictatuur was, als zeer eenzijdig en oppervlakkig veroordeeld. Zoals hieronder duidelijk zal worden pleitten zij recent voor een genuanceerder perspectief op de Oost Duitse geschiedenis.

Zo stelt bij voorbeeld James McAdams dat die conclusies meer doen denken aan “contending campaign platforms than thoughtful enquiries into the East German past” (2001:119). Na te hebben geconcludeerd dat veel historische studies over de DDR ten onrechte “tief von einem anklagenden Unterton durchdrängt” zijn (1996:282), heeft Mary Fulbrook in krachtige bewoordingen gewaarschuwd tegen het criminaliseren van de Oost Duitse samenleving en geschiedenis. Ook Ina Merkel heeft geconstateerd dat de geschiedschrijving over de DDR veelal te clichématig is en te zeer vanuit een vooringenomen westers perspectief is geschreven. Volgens haar heeft dit ertoe geleid dat “[d]ie Schlüsselworte Stasi, Totalitarismus und Kommandowirtschaft ein Bermuda-Dreieck [formen], in dem die Vergangenheit der ehemaligen DDR-Bürger/innen zu verschwinden droht” (1994:378). De antropoloog John Borneman kwam tot de conclusie dat in de DDR “totalitarianism never existed. To confuse the theory of totalitarianism with everyday life is to mistake ideal type for an empirical reality” (1993:164). En de historicus Mark Allinson stelt dat het Oost Duitse bestaan níet kan worden vereenzelvigd met de politieke omstandigheden waaronder zich dat afspeelde. Ondanks de Muur en het feit dat men het land niet uitmocht, concludeert hij onomwonden dat

the GDR was quite a normal country, despite its unusual international and domestic political setting, and (...) its citizens for the most part led normal lives, dominated as in most countries by family life and concerns about work and material welfare (2000:158).

Naast een pleidooi *tegen* het vereenzelvigen van de Oost Duitse politieke context met het daarbinnen tot ontwikkeling gekomen bestaan, pleitten de hiervoor genoemde wetenschappers dan ook voor het ontwikkelen van een historisch perspectief op de DDR dat aansluit bij de verhalen van de betrokkenen. Hoezeer ik het daar in theoretisch opzicht echter ook mee eens ben, het bleek moeilijker dan ik dacht om de ervaringen van de betrokkenen zélf als uitgangspunt te nemen. Hieronder wil ik aandacht besteden aan de problemen die ik daarbij ondervond.

Een moeilijk gesprek en de verstrekkende zeggingskracht van de kleur grijs

Zoals ik in de inleiding aangaf reageerden veel mensen opvallend afwerend op mijn pogingen om met hen in gesprek te komen over hun verleden. De meest extreme reactie op mijn nieuwsgierigheid legde Thomas, de bedrijfsleider van het café schuin onder mijn woning, aan de dag. Vanaf het begin dat ik de zaak bezocht was hij afhoudend geweest. Gedurende korte tijd leek hij wat te ontdooien, maar op een dag, toen ik een van de vaste gasten iets vroeg over de DDR, barste hij los in een litanie waarin hij me duidelijk maakte hoe hij over me dacht. Hij vertrouwde me voor geen cent. Ik was een toneelspeelster. Ik belazerde de mensen en lachte hen uit achter hun rug. Ik stelde alleen vragen om mensen af te laten gaan, want er klopte niets van al die vragenstellerij van mij. Ik was veel slimmer dan ik me met al die vragen voordeed. Vanzelfsprekend bleef deze woordenwisseling niet onopgemerkt. Een aantal vaste gasten mengde zich in het gesprek en vertelde me dat zij mij evenmin vertrouwden.

Die dag is het me nog gelukt om de boel te sussen en ik bleef in het café komen. Korte tijd later, toen ik op een avond (in gesprek met een West Duitser) lachend uitriep: “jullie Duitsers ook: het is niet te geloven!” was het definitief afgelopen. De volgorde van de aantijgingen die ik naar mijn hoofd kreeg kon ik me later niet meer herinneren, maar met een van woede verwrongen gezicht wendde Thomas zich tot mij en hij spuugde het bijna uit: hij had het altijd wel geweten, ik bedroog de hele kluit. Hij wist het toch: ik was veel slimmer dan ik me voordeed. “Van het begin af aan wist ik dat jij niet te vertrouwen was. Ik heb het je al eerder gezegd: jij bent door en door slecht! Je doet alsof je de beste bent hè, met je neus in

de lucht!” Toen ik, volledig *flabbergasted* door deze onverwachte uitval, tegen hem zei dat hij gek was geworden begon hij te lachen, alsof hij me nu eindelijk op heterdaad betraptte:

Ja, ik ben gek he? Ik ben maar klein he!? Zó klein he? Nou, ik hoef me door jónú níets te laten zeggen. Jij gaat over twee maanden weg en dan zien we je nooit meer terug. Ik hoef niets van jou en jij hoeft niets van mij en dus kan ik je zeggen wat ik van je vind: *deine Augen lügen!*

Ik ben het café uitgegaan en er niet meer terug gekomen, zoals kennelijk de bedoeling was. Mijn continue gevraag maakte mij in zijn ogen onbetrouwbaar en in zijn reactie gaf hij ook aan waarom dat het geval was: mijn vragen over vroeger maakten dat hij zich “klein” voelde.

Dergelijke reacties lijken in eerste instantie wellicht een bevestiging van Maaz’ ideeën over de invloed van veertig jaar dictatuur op ‘de collectieve psyche’ van zijn landgenoten. Ik denk echter dat Thomas’ woede niet in de eerste plaats samenhangt met een *Oost Duitse erfenis*, maar met *de strijd daarover* die sinds 1989 in Duitsland gevoerd werd. In de tijd dat ik er onderzoek deed kon je geen krant of tijdschrift kopen, of er stond wel iets negatiefs in over de voormalige DDR. Je kon de televisie niet aanzetten of er was wel een programma waarin aspecten van het voormalige Oost Duitse bestaan werden afgekamd en veroordeeld: van Stasi schandalen tot afschuwwekkende berichten over de Oost Duitse crèches. Het hele Oost Duitse verleden werd gereduceerd tot een meelijwekkend verhaal over onderdrukking, aanpassing en kleinburgerlijkheid (*Wochenpost* 14/04/1994:16). Zo zou uit sociologisch onderzoek zijn gebleken dat er in de DDR minder gelachen werd dan in de BRD het geval was geweest, in de DDR werd meer gedronken dan in de BRD (*Neue Saale Zeitung* 21/12/1993) en ondanks de veelgeprezen onderlinge hulpvaardigheid had de gemiddelde Oost Duitser minder vrienden gehad dan de gemiddelde West Duitser of Nederlander (*Het Parool* 09/04/1994). Zelfs de protestantse kerk, waarvan altijd werd aangenomen dat het een verzetsbolwerk was geweest, zou ten diepste verweven zijn geweest met de Stasi en de Oost Duitse staat (*Ost Thüringer Zeitung* 15/12/1993) en in lijn met deze veroordelende tendens werd het land in een van de plaatselijke kranten als “Trümmerfeld DDR” aangeduid (idem 14/01/1994).

In de strijd over het Oost Duitse verleden werd het leven in de voormalige DDR door West Duitsers gelijkgesteld met de dictatoriale staatsvorm: “veel West Duitsers meenden dat de levens van de Oost Duitsers mislukt waren omdat hun staat was mislukt” (Melching 2004:301). De afweer waarmee ik geconfronteerd werd, leek me in eerste instantie een grotendeels begrijpelijke reactie op die algemene veroordeling. Pas in tweede instantie realiseerde ik me, dat het materiële ín die algemene westerse veroordeling een centrale rol

speelde, waardoor mijn vragen dienaangaande nooit neutraal overkwamen maar op voorhand als een impliciete veroordeling werden beschouwd.

De eerste keer dat ik merkte dat het materiële thema van mijn onderzoek een rol speelde in de weerstand die ik ontmoette was, toen ik een keer aan een vrouw in Berlijn de weg vroeg. Nadat ze me de weg had gewezen, vroeg ik haar wat het gebouw aan de overkant was (een hoog rechthoekig bouwwerk van beton, met geelbruine spiegelglasramen). Zij antwoordde dat dit het *Palast der Republik* was. Ik wist dat er indertijd overal vanuit de DDR mensen en materieel naar Berlijn waren gehaald om dat ‘paleis’ te bouwen en ik probeerde haar te vragen, of al die moeite misschien was gedaan om ook in het oostelijk deel van de stad een opvallend bouwwerk neer te zetten en de westerse bezoekers op die manier te tonen: wij kunnen ook wel wat op poten zetten hoor. Ik stelde de vraag echter wat onbeholpen: “was dat ook als zo’n pronkstuk bedoeld?” en toen barste ze los:

Nee! Dit was een écht Paleis voor het Volk! Met grote zalen en iedereen kon er altijd in! Het was echt door en voor het volk bedoeld. Het was helemaal openbaar, behalve natuurlijk als er belangrijke zittingen plaatsvonden. Er waren ook allemaal *Gaststätten* in geweest, waar je goedkóóp kon eten (een nauw verholen verwijt aan de tijd sinds de Wende waarin er weliswaar overal *Gaststätten* waren opgericht, die echter niet te betalen waren) en een espressobar en een *Eiscafé* en grote zalen waar wel duizenden mensen in konden: alles was er. Maar nu moest het gebouw weg, *nur weil man etwas gegen DDR-Bauen hat*.

Eerst had het stadsbestuur volgens haar geprobeerd om het gebouw te laten afbreken door te zeggen dat er asbest in was aangetroffen, maar toen bleek dat datzelfde eveneens gold voor een groot aantal gebouwen in het westelijk deel van de stad (één westers gebouw was wel acht keer zo vervuild als dit!!), ging die vlieger niet meer op. Toen moest men wat nieuws verzinnen om het weg te krijgen en nu was het nieuwste plan om de gevel te slopen en alleen de binnenkant te laten staan. Ze was er woedend over. Haar DDR werd hier onder valse voorwendselen met de grond gelijk gemaakt, alleen omdat het de DDR was!!

In het vorige hoofdstuk heb ik laten zien dat de materiële omgeving in de DDR, als symbool van de socialistische doctrine, bepaald niet neutraal was. Dat is ze sinds de Wende wellicht in nog mindere mate, want in de strijd over het Oost Duitse verleden is een hoofdrol weggelegd voor de materiële resten daarvan. Niet alleen de woede-uitbarsting van de vrouw die me de weg wees maakte me dat duidelijk, maar toen ik aankwam op de plaats van bestemming werd ik er wederom mee geconfronteerd.

Ik was op weg naar een afspraak met de directeur van een museum waar de materiële erfenis uit de DDR werd bewaard. Het museum bleek ergens verscholen in een *Hinterhof* te liggen. Binnen lag de grote ruimte vol met stapels meubels, voorwerpen, dozen en kasten, waarin ik onmiddellijk de reeds vertrouwde Oost Duitse vormen herkende. De directeur gaf me een hand en vroeg me wat ik nu eigenlijk precies kwam doen. Ik vertelde over mijn onderzoek naar de veranderde betekenis van westerse consumptiegoederen in de voormalige DDR. Als door een horzel gestoken schrok hij op: “dat wordt toch niet zo’n onderzoek waarin wordt beweerd dat het functionalisme niet deugde hè? Zoals die kritiek, die we hier in de jaren vijftig al hadden?” Met zijn woorden had hij mij en mijn onderzoeksthema op voorhand dubbel gediskrediteerd: mijn potentieel kritische conclusies bevatten niet alleen de verkeerde kritiek, maar ook nog eens achterhaalde kritiek! Ik durfde mijn mond nauwelijks nog open te doen. Hij vroeg of ik wist wie hij was: voormalig hoofdredacteur van het vormgevingstijdschrift *Form und Zweck*. Vanzelfsprekend kende ik het tijdschrift, maar hij legde me uit dat dát het tijdschrift was waarin ik al die oude (inmiddels volstrekt achterhaalde!!) discussies zou terugvinden. Afijn, hij had weinig tijd, maar wilde me de permanente tentoonstelling van Oost Duitse voorwerpen toch nog wel even laten zien.

We liepen de ruimte binnen waar de voorwerpen stonden opgesteld. De eerste kasten toonden dingen van vlak na de oorlog: emailen pannen, schoenen van egelit. Daarna kwam er een aantal mooie voorwerpen, duidelijk geïnspireerd op de bekende Bauhaus lijn, waarvan ik ondertussen wist dat ze in de DDR praktisch nooit te koop waren geweest. Toen volgde een paar kasten waarin indrukwekkend uitzierende machines en technische apparaten stonden opgesteld. En daarna kwamen we bij een kast waarin een aantal voorwerpen stond dat ongetwijfeld als ‘typisch DDR’ de geschiedenis in zal gaan: plastic ijscoupes, dito eierdopjes in de vorm van kippen en dergelijke. Het was duidelijk dat mijn begeleider me er het liefste langs had geloodst, maar omdat dat niet ging, zei hij op enigszins cynische, semi-verveelde toon: “tsja, en dan hebben we hier de dingen waar westerlingen altijd erg geïnteresseerd in zijn. Zij denken dat dát typisch was voor de DDR! Ze denken dat wij niets anders konden maken dan dit!” Met onmiskenbaar *dédain* liep hij door naar de volgende kast, waar mooie dingen stonden uitgesteld die in de DDR nooit te koop waren.

Zijn woorden waren duidelijk en ze misten hun doel niet. Over de voorwerpen in die kast heb ik niets meer gevraagd en ik heb me mee laten voeren naar de volgende kast. Toen ik aan het eind van het onderhoud aangaf geïnteresseerd te zijn in het archief dat hij beheerde, deed hij onduidelijk. Dat archief was nog niet geordend, hij was hier niet altijd, bovendien werd hij niet betaald omdat het stadsbestuur zijn museum en archief niet erkende. Maar hoe

dan ook, hij zou in ieder geval nóóit meer een DDR-voorwerp uitlenen. Dat had hij één keer gedaan met een poster uit de jaren vijftig, die hij exemplarisch vond voor de gemeenschappelijke Duits-Duitse beeldtaal en vormontwikkeling van die periode. Op de tentoonstelling was die poster echter gebruikt ter illustratie van iets heel anders, namelijk om te tonen hoe er in Oost Duitsland al heel vroeg een eenheidsvormgeving ontwikkeld werd. Misschien had ik hem nog eens naar het archief moeten vragen, maar ik heb het nagelaten. Het was duidelijk dat we daar nooit een normaal gesprek over zouden hebben kunnen voeren.

Het ‘mislukte’ interview met de directeur irriteerde me behoorlijk – het was bepaald ontmoedigend om steeds geconfronteerd te worden met zulke onwillende en afwerende reacties. Bovendien had ik gehoopt in zijn archief interessant materiaal te kunnen vinden over de vormgeving van het materiële leven ten tijde van de DDR en de publieke receptie daarvan. Op de terugweg van Berlijn naar Rudolstadt begon ik zijn onwil echter beter te begrijpen, nadat ik de West Duitse architect met wie ik meereed een afbeelding had laten zien van de eierdopjes waarover de directeur niet met me wilde praten. Zijn reactie was veelzeggend: “fantastisch” lachte hij, om daar vervolgens aan toe te voegen: “écht DDR!”. Zijn woorden maakten in een klap duidelijk waarom de directeur niet bereid was om met westerse buitenstaanders over het Oost Duitse materiële verleden te praten: in de ogen van veel westerlingen was de materiële nalatenschap van de DDR niet alleen lelijk, armoedig, afbladderend en grauw. Als zodanig was ze vooral het zichtbare symbool van de algehele treurnis van de geschiedenis van dat land én van de spottende afkeuring die het daardoor in westerse ogen verdiende. Veelzeggend in dit verband is het voorbeeld waarmee Willem Melching zijn eerder aangehaalde conclusie, dat het leven van Oost Duitsers in de ogen van West Duitsers was mislukt omdat hun staat was mislukt, illustreerde.

Dit gevoel wordt fraai verwoord door de Oost Duitse schrijver Sparschuh [, die] in zijn Roman (...) een Wessi de volgende conclusie laat trekken: ‘Das war ja kein Leben bei euch! (...) Die Wahlen waren keine Wahlen. Die Straszen keine Straszen. Nicht mal die Autos waren Autos’ (a.w.:301).

Het voorbeeld is goed gekozen, want inderdáád loopt er in westerse ogen een rechte lijn ván de uiterlijke kenmerken van de DDR, via het afkeurenswaardige politieke systeem náár het betreurenswaardige bestaan dat daarin (zeer gemankeerd) tot ontwikkeling heet te zijn gekomen. Een mooi voorbeeld gaf ook de West Duitse psychiater Moeller in zijn beschrijving van de treinreis die hij (ver na 1989) door de voormalige DDR maakte. Niet alleen het geschetste beeld, maar ook de associaties die dat bij hem opriepen waren voor mij in hoge

mate herkenbaar, waardoor het onderstaande in mijn ogen minder persoonlijk is dan het op het eerste gezicht wellicht lijkt:

Ich saß in dem für westliche Verhältnisse ziemlich verwahrlosten und düster-dunklen Zug von Leipzig nach Halle. (...) Mich überkam zuerst ein Gefühl von Fremdartigkeit und Interessiertheit, so wie in einer spannenden, anderen Welt. Doch während ich in dem Zug saß, eine dreiviertel Stunde durch den Abend fuhr und draußen die Häuser sah, überkam mich ein Gefühl tiefer Traurigkeit. (...) Zum einen sah ich vor mir eine trostlose Welt. Ich war auf einmal Augenzeuge meines Vorwissens: Es ist hier alles verkommen; es ist weder für die Häuser noch für die Felder versorgt worden (...). Zum anderen wurde mir bewußt, was das für eine ungeheuere Zeitspanne ist, diese vierzig, fünfzig Jahre an ungelebtem Leben! Was ist da alles versäumt worden, unterdrückt worden und nicht zum Leben gekommen? Diese Frage berührt mich sehr - vielleicht weil ich als Kind im Krieg aufwuchs (Moeller und Maaz 1993:19-20).

Het is opvallend hoe het zichtbare verval – van een haveloze trein in een kaal landschap – langzamerhand zijn hele perspectief begon te kleuren, totdat hij een totaal verwaarloosd land zag, waarin heel veel níet tot leven was gekomen. Het beeld van het landschap riep associaties op met een veel alomvattender stagnatie. Veel West Duitsers verging het hetzelfde wanneer ze voor het eerst in de voormalige DDR kwamen: ‘nét de jaren veertig en vijftig!’, heette het dan. En het was duidelijk dat die aanduiding niet alléén betrekking had op de straten met kinderkopjes en de afbladderende huizen. Het ging hierbij óók om de sociale, culturele en mentale associaties die daarmee gepaard gingen. Achtergebleven, niet verder ontwikkeld, conservatief, oubollig en minder.

Het heeft er alle schijn van dat, waar de DDR in West Duitsland primair als ‘dictatuur’ te boek stond, de negatieve associaties die met dat begrip gepaard gingen hun materiële bevestiging vonden in de zichtbare grauwheid van het land, waardoor het Oost Duitse bestaan in de ogen van velen inderdaad de geschiedenis zal ingaan als een betreurenswaardig verhaal over vervallen, grijze huizen en plastic eierdopjes.

Een belangrijke reden waarom mensen afwerend reageerden wanneer ik vragen stelde over hun materiële werkelijkheid in heden en verleden was, dat dergelijke vragen in de oren van veel Oost Duitsers per definitie níet onschuldig en informatief waren, maar de opmaat vormden tot een algemener veroordeling van hun verleden. Voor hen waren ze de bevestiging van een gevoel van voldoening dat zij aan West Duitse zijde vermoedden; voldoening, over het feit dat het Oost Duitse bestaan eindelijk zijn ware gezicht liet zien in de afbladderende restanten die daar na 1989 nog van over waren. En als een westerling iets vroeg over Oost

Duitse eierdopjes, staatspaleizen of bergen meubels op stoepranden, beluisterde een Oost Duitser in die vraag zoiets als: “zie je nu wel dat er in jullie leven niets deugde? Dat vinden jullie zelf toch ook? Ontken het maar niet, want zodra het kan zetten jullie het verleden zelf op de stoep! We hebben het altijd wel geweten: de DDR was lelijk, arm en rot. En jullie zijn net zo klein en armoedig als jullie geschiedenis, jullie zijn ‘seelisch zusammengedrückt wie viel zu kleinen Betten’” (Moeller & Maaz 1993:61).¹¹

Dát is het beeld waar Oost Duitsers zich *en masse* tegen verweerden: sommigen door te zwijgen, de meesten door steeds weer te benadrukken dat er op een andere manier naar hun verleden moest worden gekeken: gedifferentieerder, minder globaal en veroordelend, met meer begrip en openheid. “Es *war* nicht alles schlecht damals!” heette het dan, of – op enigszins vermoeide toon: “es ist alles viel differenzierter”. De vermoeienis en frustratie golden daarbij niet zozeer de negatieve benadering van de materieelconsumptieve aspecten van het Oost Duitse verleden als zodanig (want zoals gezegd werd die kritiek door Oost Duitsers grotendeels onderschreven) als wel de daarin geïmpliceerde kritiek op dat verleden *in het algemeen*.

Wanneer mensen me probeerden duidelijk te maken hoe zij op hun verleden terugkeken, bleken vaak *juist* de beperkende en beperkte omstandigheden de oorzaak te zijn van de beroemde warmte en saamhorigheid die de Oost Duitse samenleving volgens hen had gekenmerkt. “Vroeger was er veel meer saamhorigheid onder elkaar”, vertelde Heinz, een enigszins alternatieve jongeman. En hij legde het aan de hand van een voorbeeld uit: “We hadden bijna geen auto’s, en als we bij voorbeeld naar een concert gingen en er ging geen trein meer terug, dan bleven we bij elkaar overnachten. Nu gaan we allemaal met onze eigen auto terug, maar we missen de saamhorigheid”. Heiko, een andere jongeman verwoordde het zo: “Vroeger was er niet veel en er was ook niet veel te doen. Dus moest je er maar het beste van maken. Dat deed iedereen en dan was je toch met elkaar en met elkaar tevreden over de gezamenlijkheid. Deels uit nood geboren, was er toch meer sociale betrokkenheid onder elkaar”. In hun verhalen, over hoe de nood ook een deugd maakte, hoorde ik vooral de nood, terwijl zij mij vooral van de deugd probeerden te overtuigen. Claudia, een leerlinge van het Rudolstädter gymnasium probeerde mij iets soortgelijks duidelijk te maken met de volgende anekdote:

¹¹Zie ook Guggenberger, die zelfs van mening is, dat de hedendaagse spanningen tussen Oost en West Duitsers grotendeels worden ingegeven door verschillen in esthetische waarneming: “Die ressentimentträchtigsten Irritationen zwischen Ost- und Westdeutschen sind gegenwärtig z.B. ganz überwiegend auf ästhetische Wahrnehmungsdifferenzen zurückzuführen. Die DDR, die Gewesene, sie ist uns im Westen vor allem ein ästhetisches Ärgernis” (1993:151).

Al die Wessis die zeggen dat het allemaal slecht was vroeger; dat klopt niet. Mensen WAREN meer verbonden met elkaar vroeger. Bij voorbeeld in de klas. Dan had de leraar bij voorbeeld iets kritisch gezegd over Honecker en dan waren wij daar echt diep van onder de indruk: ‘dat hij dat zegt! Dat hij ons zo vertrouwt om dat te zeggen!’ Dat had een band geschapen en niemand, daar ben ik van overtuigd, had daar iets van naar buiten gebracht. Maar nu? Nu is iedereen alleen nog maar met zichzelf bezig. Ook hier had mijn cynisme de neiging om de overhand te krijgen (want hoezo dacht zij zo zeker te weten dat niemand iets van het gesprek naar buiten bracht?), maar de anekdote is veelzeggend. Daarin komt naar voren dat Claudia de dictatoriale omstandigheden níet ontkende of verdoezelde. Al evenmin ontkende of relativeerde ze de invloed van de staat. Integendeel: júist de dictatoriale omstandigheden en de alomtegenwoordigheid van de staat – de twee elementen die centraal staan in de westerse afkeuring van dictatoriale samenlevingen – noemde zij juist als oorzaak van de onderlinge warmte en saamhorigheid. ‘Er was saamhorigheid omdat we niet zoveel mochten zeggen. Het was warm omdat er niet veel kon.’

Hoewel ik bij het aanhoren van dit soort verhalen regelmatig de indruk had dat het leven in een dictatoriaal geregeerde staat als zodanig oncommunicabel was,¹² bleek er een aantal factoren ten grondslag te liggen aan het feit dat de Oost Duitse dictatuur door de betrokkenen zo anders werd ervaren dan buitenstaanders zich kunnen voorstellen. Het komt er daarbij kort samengevat op neer, dat zij de staatsmacht in hun samenleving op een fundamenteel andere manier hadden leren ervaren dan buitenstaanders zich kunnen voorstellen. Daarop wil ik hieronder ingaan.

Het spel en de ironie

Veel mensen die ik sprak wezen me erop dat ik de Oost Duitse werkelijkheid, zoals die zich op papier aan mij opdrong, niet al te serieus moest nemen. Natuurlijk waren er ten tijde van de DDR overal regels en verordeningen voor geweest. Die kende men en daar had men zich aan te houden. Dat wil zeggen: voor het oog. Maar daarnaast, daaronder en daartussen was er zoveel mogelijk geweest!! “En het was juist een *spel* om met die regels en verboden om te leren gaan”, zo legden Sigrid (een hoge gemeenteambtenaar op het gebied van cultuur) en Jörg (jongerenwerker) me uit:

¹²Voor de oncommuniceerbaarheid van het Oost Duitse verleden aan westerlingen, zie Simon (1995), (Pätzolt 1994:105) en Moeller & Maaz (1993).

Natuurlijk was het óók een ernstig spel en soms werd het zo hard gespeeld dat het niet grappig meer was, maar eigenlijk speelden staat en inwoners een spel met elkaar waarvan iedereen wist dat het gespeeld werd. Wij mogen het niet zeggen, maar zeggen het toch en hoewel wij weten dat jullie precies begrijpen wat we zeggen, doen jullie net alsof dat níet het geval is en wij doen alsof we dat geloven.

Zo schreef de partij voor wat wel en wat niet socialistisch verantwoorde literatuur was. En hoewel die lijn door de censuur ook daadwerkelijk werd opgelegd en vastgehouden, had dat óók tot gevolg (zo legden meerdere mensen me uit) dat schrijvers op alle mogelijke manieren probeerden om datgene, dat niet in het van hogerhand opgelegde beeld paste, op een enigszins verkapte manier toch te beschrijven. Mensen leerden als het ware tussen de regels door schrijven en lezen. Het resultaat was dat literatuur in het dagelijkse leven van veel Oost Duitsers een bijzondere plaats innam. Als er van een bepaalde schrijver een nieuw boek uitkwam, was het binnen *no time* weg. Iedereen wilde het lezen om het er onder elkaar over te kunnen hebben: wat heeft hij nu weer gezegd, heb je gezien dat het ‘hen’ niet is opgevallen hoe hij impliciet kritiek levert.... “The existence of censorship led to the elaboration of ingenious subtexts, allusions, and camouflage, techniques practiced with great virtuosity by writers and assimilated promptly by the mass of readers” (Plesu1995:62). Het was bijna een sport geworden om te ontdekken wat er waar werkelijk gezegd werd. Vanwege de innige band die er vroeger had bestaan tussen bepaalde schrijvers en hun publiek, is de rol van literatuur in het openbare Oost Duitse leven wel vergeleken met de betekenis van godsdienst of psychotherapie elders (Schneider 1994:58). En iets vergelijkbaars had ook gegolden voor het theater.

Mede vanwege de noodzaak om de dingen op een verkapte manier tóch bij hun naam te noemen, ontstonden er in de DDR bovendien ontzettend veel moppen. Zo vertelde Sigrid: Het was een aparte taal: overal werden grappen over gemaakt om elkaar op die manier tenminste íets duidelijk te maken. Natuurlijk was die taal ingegeven door nood, omdat er zoveel officieel niet gezegd mocht worden, maar ondertussen was het ook erg leuk. En met de Wende is die hele moppencultuur met één slag verdwenen, er is helemaal niets meer van over. Er wordt nog wel eens een mop gemaakt, maar er komen geen echt leuke, geen echt nieuwe meer bij. Waarom ook? Hier mag alles gezegd worden en dus hoeft er niets

meer verpakt te worden. Want wat is er nou grappig aan, om te zeggen dat Kohl een *Arschloch* is?¹³

De Oost Duitse gewoonte om grappen te maken over de politiek-ideologische context waarin zij gedwongen werden te leven, is wel aangeduid met de mooie term “konspirativen Ironie” (*Die Zeit* 05/11/1993). Het doet denken aan de vormen van tegenwicht en verzet, die Wertheim in zijn werk over de (ogenschijnlijk veelal stabiele) relatie tussen onderdrukkende regimes en overheerste groepen en volkeren met de term “counterpoints” aanduidde (1965:26), en waar Scott een aantal voorbeelden van opnoemde: “Such deviant values may take the form of myths, jokes, songs, linguistic usage, or religion” (1976:233). Ook in de DDR vervulde naast kunst, literatuur en theater, vooral ook religie die rol, want het voornaamste bolwerk van kritiek en verzet in de DDR was zonder twijfel de kerk.

In meer algemene zin maakten Sigrid’s woorden me echter duidelijk dat er in de DDR een groot verschil bestond tussen de werkelijkheid zoals die er oppervlakkig beschouwd uitzag enerzijds en de ironiserende, enigszins lankmoedige manier waarop mensen daarmee omgingen anderzijds. Mensen waren gewend om de officiële, door de politiek verordonneerde en geschetste werkelijkheid niet serieus te nemen. Ze lazen tussen zijn regels door en lachten daar gemeenschappelijk om, daarmee duidelijk makend dat het zeer de vraag was in hoeverre de staat “that never stop[ped] talking” ook werkelijk werd gehoord (Roseberry 1993:365). In huiselijke kring werd er vanzelfsprekend openlijker en hartelijker gelachen om de staat dan in de publieke ruimte, maar ook dáár was ruimte voor ironie en spot. Hoewel enigszins voorzichtig en besmuikt, lachten mensen ook daar gemeenschappelijk over de opwekkende, positieve frasen die het openbare leven beheersten. Het fenomeen van “separating words or phrases off from their conventional meanings and using them in quite another sense” is ook door andere sociaal wetenschappers beschreven (Mbembe 1992:5). Met name in landen met een éénpartijenheerschappij (zoals Kameroen) blijkt het een bruikbare (zij het ook gevaarlijke) manier te zijn (geweest) om de almacht van de staat te bespotten. Men doet mee, maar door de ironie waarmee dat vergezeld gaat, kan men “a kind of inner autonomy” bewaren, “holding off the ceremonial order by the very act of upholding it” (Goffman 1956:478).¹⁴

¹³Zie ook de woorden van de Tsjechische regisseur Milos Forman: “When you are not allowed to talk you know what you want to say (...). But when you’re free, you have to decide what’s important. And that’s more difficult” (gecit. in Wedeen 1999:149). En zie Wedeen (1999:87-143).

¹⁴De vergelijking met Wedeen’s “acting as if” dringt zich ook hier op. Zoals gezegd wil ik me hier echter uitdrukkelijk beperken tot manieren waarop Oost Duitsers er in zijn geslaagd om te ervaren dat het allemaal wel meeviel met de dictatuur.

Hoewel ingegeven door noodzaak, verlichtten dergelijke “quasi konspirativen Kommunikationsformen” (*Die Zeit* 05/11/1993) in de eerste plaats het leven doordat de beknelling en vrijheidsberoving die de staat haar inwoners oplegde werd gerelativeerd. In de tweede plaats zorgden die vormen van ironie er echter óók voor, dat mensen zich onderling met elkaar verbonden voelden in hun semi-samenzweerderige attitude tegenover de ‘machtige staat’ die zo’n verregaande invloed op hun dagelijks leven wist uit te oefenen. Door de dwingende context waarin ze leefden te ridiculiseren, relativeerden Oost Duitsers niet alleen mentaal een deel van de geestelijke en materiële grenzen die hun gesteld werden, maar bovendien bracht het feit dat ‘iedereen’ lachte en grappen maakte over dezelfde dingen, een vorm van wederzijds begrip, onderlinge eenheid en gelijkheid teweeg.

Toen ik met die blik terugging naar het materiaal waarin ik hiervoor alleen kenmerken had herkend van de dwingende almacht van de staat, begreep ik wat Claudia me had proberen duidelijk te maken, toen zij benadrukte dat juist de dictatoriale omstandigheden een vorm van onderlinge saamhorigheid teweeg hadden gebracht.

De staat als verbindend kader

Hiervoor liet ik zien dat in de DDR zelfs de volkstuintjes waren ingekapseld in politieke frasen en doelstellingen. De mensen die zo gelukkig waren om een tuintje te hebben verzekerden me echter dat het gewoon tuintjes waren waar mensen op hun vrije dagen naartoe gingen, veelal juist omdat ze even nergens iets mee te maken wilden hebben. In het begin was er van overheidswege verzet geweest tegen dergelijke kleinburgerlijke tendensen, zo legde de directeur van het verband van *Kleingarten, Siedler und Kleinzüchter* me uit. En natuurlijk was de staat er eigenlijk op tegen dat mensen zich op die manier uit het openbare leven terugtrokken. Maar toen het uiteindelijk duidelijk werd dat daar niets tegen te doen viel, heeft men het geaccepteerd en ‘in ruil daarvoor’ pleegde de vereniging lippendienst aan de staat. En dus weefde ook de directeur de bekende holle frasen in zijn toespraken. “Maar”, zo vertelde hij me,

ondertussen trokken wij ons terug in onze tuin, waar we de honing en vruchten kweekten, die de staat op geen enkele andere manier kon produceren en die we dus voor veel geld konden verkopen (aan handelsorganisaties van de staat, mv). Maar die tuintjes hadden niets

met politiek of wat dan ook te maken: het was er gewoon gezellig en ontspannen en dat wisten ze bij de partij ook.¹⁵

Toen ik de verslagen van de bijeenkomsten van de volkstuinvereniging met die informatie in mijn hoofd herlas, drong zich plotseling een heel andersoortige interactie tussen burger en staat op dan de dwingende, dictatoriale verhouding die ik daar primair in had herkend.

Zo las ik bij voorbeeld een verslag waarin – na de nodige politieke en ideologische plichtplegingen – een verzoek was opgenomen voor het verkrijgen van meer bijenkasten. Er werd in gemeld dat het zó niet langer ging. Men produceerde steeds meer honing en vanzelfsprekend ging daarbij van tijd tot tijd een bijenkast kapot. Bovendien waren sommige kasten te oud geworden. Om die afgedankte kasten ging het: die werden niet vervangen, terwijl het toch van groot belang was dat men doorging met het telen van honing voor de bevolking.

Toen ik het bericht herlas realiseerde ik me dat de alomtegenwoordigheid van de staatsmacht niet alleen dwingend en dreigend was geweest, maar juist door zijn alomtegenwoordigheid, ook heel alledaags en soms bijna zorgzaam: de problemen bij de aanschaf van een aantal nieuwe bijenkasten (in mijn ogen relatief kleine, louter private details uit het dagelijkse leven van een bijenkweker) werden door de voorzitter van een vereniging van volkstuinders onder de aandacht gebracht van de regionale bestuurders van de *Rat des Kreises*. Juist omdat het telen van bijen, zoals alles in de DDR, was opgenomen in het politiek-ideologische staatskader, was het een maatschappelijk relevante aangelegenheid geworden, van belang voor de verzorging van de bevolking. En omdat dat zo was, was het vervolgens ook de verantwoordelijkheid van ‘de staat’ om daar de materiële randvoorwaarden voor te scheppen. Doordat de invloed van de staat zich tot in alle privé-uthoeken van het bestaan uitstreckte, werd de staatsmacht niet alleen onderdeel van mensen hun dagelijks leven, maar andersom gold hetzelfde: de dagelijkse zorgen van mensen drongen zich op die manier op aan de zich binnendringende staatsmacht. De burgers lieten zich die binnendringende kracht welgevallen, maar in het contact dat daardoor ontstond, werd de binnendringende kracht andersom óók verplicht zich tot hen te verhouden, en indien dat nodig was een oplossing te zoeken voor de meest alledaagse problemen waar zij zich voor gesteld zagen, zoals de materiële randvoorwaarden voor het onderhouden van hun hobby’s.

¹⁵Zie ook Frindte, die opmerkt dat dit nu juist een van de vormen van vrijetijdsbesteding was met behulp waarvan mensen op stille wijze probeerden “auszusteigen” (1994:129). En zie ook Fulbrook, die de tuintjes eveneens als het inbegrip van de apolitieke levensinstelling van de meeste Oost Duitsers beschouwt: “the subordinate masses were genuinely content to leave politics to a well-meaning (...) élite and to retreat into private niches, cultivating their gardens” (1995:141).

De alomtegenwoordigheid van de staat, die mij op het eerste gezicht alleen bedreigend leek, werd plotseling op een welhaast aandoenlijke manier alledaags. Een vergelijkbare indruk kreeg ik bij het herlezen van de kaderakte, die ik hiervoor besprak als een kenmerk van de almacht van de Oost Duitse staat. Plotseling leek die akte meer op een schoolrapport, dan op de schriftelijke neerslag van dictatoriale almacht.

Koll.L. ist ständig bemüht sich weiter zu qualifizieren, um die in seinem Verantwortungsbereich durchzuführenden Arbeiten voll zu beherrschen. Er führt seine Aufgaben gewissenhaft und zuverlässig durch (...) sein Auftreten ist stets positiv (...). Trotz positiven Eigenschaften vom Koll. L. als Meister und seiner guten Leistungen, gibt es noch Verbesserungsmöglichkeiten. Er muß sich mehr und stärker auf das Kommende orientieren und von seiner Seite nach Möglichkeiten und Verbesserungen suchen sowie Vorschläge machen, wie die zusätzlichen Aufgaben mit der besten Arbeitsorganisation bewältigt werden können. Er darf sich mit den momentanen Stand in seinem Bereich nicht zufrieden geben (...). Von den gesellschaftlichen Vertretern wurde Koll. L. diesbezüglich Unterstützung zugesagt.¹⁶

De tekst gaf het begrip ‘vadertje staat’ een nieuwe betekenis, juist in al zijn autoritaire almacht kreeg hij iets intiems.¹⁷

In de DDR was de (taal van de) macht overal. Op alle mogelijke manieren drong zij het bestaan binnen en het alledaagse leven was doordrenkt van haar ideologische saus. Wanneer ik mensen ernaar vroeg vertelden ze meestal, dat je daar doorhéén moest zien te kijken en doorheen moest zien te lezen, op zoek naar concrete informatie die er wél toe deed. “We lazen de krant niet”, aldus Claudia, “we zochten alleen de voor Rudolstadt relevante berichten en de weersvoorspellingen”.¹⁸ Zo deed ‘iedereen’ het. En juist doordat ‘iedereen’ over dezelfde woorden heen las, in de wetenschap dat ‘iederéén’ nu eenmaal met en in die woorden *moest* leven ontstond er een gemeenschap van mensen die wisten, dat die leugenachtige, (ooit) goedbedoelde taal het gemeenschappelijke kader van het bestaan was: niemand kon zich eraan onttrekken, men moest het ermee doen.

“Damals saßen wir allen im gleichen Boot”: met behulp van die zin probeerden mensen me uit te leggen, dat juist het feit dát de situatie voor iedereen tot op zekere hoogte gelijk was geweest, een grote mate van veiligheid, rust én een zekere warmte tot gevolg had gehad. Lange tijd vond ik het vooral een treurige uitspraak. Ik beluisterde daarin primair dat mensen

¹⁶Kaderakte van voornoemde L., ter inzage gekregen.

¹⁷Zie ook Borneman, die heeft opgemerkt: “romance was the dominant genre in which authority was represented and legitimated in relations between state and citizen in East Germany” (1993:93-4). En zie Mbembe (a.w.:25).

¹⁸Over Syrië merkt Wedeen op dat velen de krant daar beschouwen als “functional tablecloth” (1999:2).

het een troost hadden gevonden om het in een slechte situatie allemaal in ieder geval even slecht te hebben. Het duurde lang voordat ik me realiseerde dat de woorden heel anders bedoeld waren.¹⁹ Daarmee verwoordden zij primair een gevoel dat niets te maken heeft met de waarderende begrippen die in ons westerse referentiekader met betrekking tot de DDR de hoofdrol spelen. De uitspraak gaat over een gevoel waarin datgene wat wij geneigd zijn “ellende” te noemen simpelweg een gegeven is, waarover je je niet meer hoeft af te vragen wat je ervan vindt, want het *is* gewoon zo. Het gaat om een gemeenschappelijk ervaren lot (Fulbrook 1999:215).

Met de zin over de boot probeerden mijn gesprekspartners mij mijns inziens duidelijk te maken dat de alomtegenwoordige taal van de macht, nog los van alle waarderingsdienaangaande, iets *deed* in hun leven. De retoriek van de staat was voor hen, net als door Thomas Blom Hansen en Finn Stepputat in de inleiding tot de door hen samengestelde bundel etnografische artikelen over de postkoloniale staat in Afrika vastgesteld, “the great enframer of our lives” (2000:37). En aangezien het dat voor iedereen in vergelijkbare mate was, vormde de overall in de DDR dagelijks terugkerende, in ideologie gedrenkte taal het voornaamste *verbindende element* met behulp waarvan Oost Duitsers hun leven moesten zien in te richten. Iets vergelijkbaars merkte Lisa Wedeen op over de symbolische taal van de macht in Syrië:

Every Syrian (...) is fluent in this symbolic language, if only because all are subjected to a constant barrage of its rhetorical iterations. To be Syrian means, in part, to be able to operate, either rebelliously (...) or obediently (...) within the universe of the official rhetoric. *This generalized familiarity with the regime’s language and iconography operates to integrate Syrians*, because every citizen in every location of the political landscape, from those who admire Asad’s political savvy, to those who despise him, have been required to share in this experience of Asad’s rule. (1998:504-5, curs. mv)

En Achille Mbembe heeft een vergelijkbare aanduiding gebruikt om de verhouding tussen de inwoners en autoritaire staten in Afrika te karakteriseren, toen hij stelde dat beiden “the same living space” bewoonden (Mbembe 1992:4). Hij verwijst daarmee mijns inziens naar dezelfde combinatie van een gedeelde materiële (het land) en ideële (de taal van de macht) eenheid als mijn gesprekspartners. Sprekend over ‘dezelfde boot’ bedoelden ook zij niet zozeer dat ze het land niet konden verlaten, maar dat iedereen in dezelfde (ideologische) ruimte het beste van

¹⁹Dat laat onverlet, dat veel mensen die opgedrongen veiligheid tóen óók als een last en een gevangenis hebben ervaren. Ook hier is sprake van positieve vertekening achteraf. Zie volgend hoofdstuk en zie ook Kolakowski, die het heeft over de “slave-like security” (1985:144).

zijn leven moest zien te maken.²⁰ En dát was een belangrijk fundament onder de “Aus Not geborenen Symbiose”.²¹

De vele gezichten én de onzichtbaarheid van de staatsmacht

Anders dan ik had verwacht toen ik aan mijn onderzoek begon, bleek de dictatoriale Oost Duitse staat zich in het dagelijks leven van de inwoners van de DDR op een veel dubbelzinniger manier te hebben gemanifesteerd. In de verhalen die mensen mij vertelden werden vooral de onschuldige, lachwekkende en zorgzame gezichten naar voren gebracht. De meer dreigende en vrijheidberovende kenmerken van de Oost Duitse staatsmacht leken grotendeels afwezig, maar zoals ik hieronder zal laten zien waren ze impliciet wel degelijk aanwezig. Het is de vraag welke mechanismen ervoor zorgden dat de negatieve, vrijheidberovende kenmerken van de manier waarop de staatsmacht het Oost Duitse bestaan bepaalde zó onzichtbaar konden blijven.

Hiervoor liet ik zien dat de overwegend neutrale en positieve representatie van de staatsmacht in belangrijke mate samenhang met de totalitaire kenmerken daarvan. Via een gelaagd bureaucratisch systeem deed de staat haar macht tot in de kleinste uithoeken van het dagelijks leven gelden. Hoewel er daardoor nauwelijks een plek te vinden was waar de staat geen toegang toe had, manifesteerde zij zich in die alledaagse setting vooral op uitgesproken triviale manieren. ‘De staat’ was bij voorbeeld de buurman, die je opriep om je toch weer wat meer te engageren. Of ze was degene die het jaarverslag van de bijentelers maakte en daarin een aantal obligate zinnen weefde waar men gezamenlijk besmuikt om lachte. Juist doordat ‘de staatsmacht’ in zo’n verregaande mate verweven was met de samenleving, werd haar almacht, die er van buitenaf uitermate dreigend uitzag, in belangrijke mate geneutraliseerd. Juist door haar alom aanwezigheid was de staatsmacht in veel situaties een factor waar mensen invloed op konden uitoefenen, waar ze mee konden onderhandelen, door wie ze zich lieten verzorgen en die ze veelal zelfs gemeenschappelijk uitlachten – zij het enigszins besmuikt.

Toch is dat slechts één kant van de spreekwoordelijke medaille. Impliciet komen er in de verhalen óók de dwingende en dreigende krachten van de totalitaire socialistische staat naar

²⁰Zoals men dat ook onder nazi-heerschappij had gedaan, zie Klemperer’s analyse van de taal van het derde rijk (2005).

²¹Zie ook Wierling (1990:207), die concludeert dat ‘de Oostduitse identiteit’ een “identité malgré”, een “trotz alledem” identiteit was.

voren. Doordat die echter nauwelijks benoemd werd en alleen zeer sporadisch ter sprake kwamen leek het alsof daar in de DDR nauwelijks sprake van was. Toch was juist de onderlinge saamhorigheid en warmte die er in de Oost Duitse samenleving heette te hebben geheerst, grotendeels het resultaat van de gemeenschappelijk ervaren druk van ‘de staat’.

De reden dat Claudia en haar klasgenoten een vertrouwensband met hun leerkracht ervoeren, was immers dat deze iets kritisch zei, ‘terwijl hij dat eigenlijk niet mocht’. En het is opmerkelijk dat dit ‘niet mogen’ zó afwezig was in de verhalen die Oost Duitsers over hun vroegere samenleving vertelden. In het volgende hoofdstuk ga ik in op de vraag wát hiermee mijns inziens precies wegbleef en waarom dat het geval was. In het resterende gedeelte van dit hoofdstuk wil ik me buigen over de vraag *hoe* mijn gesprekspartners erin slaagden de vrijheidberovende aspecten van de dictatoriale staatsmacht uit hun eigen beleving weg te houden.

Het begin van een antwoord op die vraag is mijns inziens vervat in een verhaal dat Reiner (directeur van een gemeente-instelling in Rudolstadt) me vertelde over zijn persoonlijke *Werdegang* in de DDR.

Ooit was hij uit idealisme lid geworden van de partij – omdat hij zich op een kritische manier betrokken voelde bij de samenleving waarin hij nu eenmaal leefde. Hij hoopte dat de Oost Duitse werkelijkheid, wanneer veel mensen zich daarvoor zouden inzetten, in de toekomst wellicht meer in overeenstemming kon worden gebracht met de socialistische idealen. Van zijn oorspronkelijke enthousiasme en inzet was op het laatst echter zó weinig over, dat hij naar eigen zeggen alleen nog maar probeerde als een soort “Hofnar zu überleben”. Toch bleef hij lid van de partij. Deels vanuit een soort gemakzucht – zoals hij het zelf noemde – maar daarnaast had hij tóch ook altijd een zekere hoop dat er hier nog eens iets zou veranderen... En die hoop werd ook gevoed, zo vertelde hij.

Steeds weer kwamen er oproepen als ‘*Mensch, wir brauchen dich! Wir brauchen Leute so wie dich, die einfach mit ein kritisches Selbstverständnis an die Sachen ‘ran gehen*’. En natuurlijk was het ideaal van de ‘klassenloze samenleving’ zoals dat dan zo mooi heette, met gelijke rechten voor allen... tja, natuurlijk was dat een doel waarmee men zich gemakkelijk kon identificeren. Uiteindelijk is hij pas ná de Wende weer politiek actief geworden. Ten tijde van de DDR heeft hij zijn partijlidmaatschap als hofnar uitgezeten. Gelukkig, zo vertelde hij verder, werd hij op zijn werk omringd door een groep mensen die grotendeels op dezelfde lijn zaten als hij en die onderling een goede band hadden. Zijn werk was voor hem eigenlijk een soort *Nische*, zei hij; een eiland, waarop hij en zijn collega’s zich met elkaar terugtrokken.

Daar sloten we ons af van de buitenwereld, die we zoveel mogelijk buiten de deur probeerden te houden. Zo hadden veel mensen hun eigen *Nische*, hun eigen eiland waar ze zich terugtrokken: *es*

gab immer eine Szene, in denen man sich einig war. Daar, in de *Nischen* was geen plaats voor partijkleding, want dáár speelde het ware leven zich af.

In zijn verhaal komen drie elementen naar voren die kenmerkend zijn voor de complexe relatie tussen de inwoners en de staatsmacht in de DDR, waarvan in het voorgaande twee al aan de orde zijn geweest.

In de eerste plaats bleek uit Reiner's verhaal dat hij zich op een buitengewoon dubbelzinnige manier tot de staatsmacht verhield. Zijn houding werd gekenmerkt door vormen van idealisme, teleurstelling, ironie en opportunisme. Uiteindelijk zag hij zichzelf als hofnar – een aanduiding waarin zowel opportunisme doorklinkt, als ook de spottende houding die zo kenmerkend was voor de houding die veel Oost Duitsers aannamen tegenover de staat. In de tweede plaats was de staatsmacht op een volstrekt onmerkbare manier *vervlochten met zijn alledaagse bestaan*. Voor zover hij in zijn dagelijks leven last had van 'politieke druk', was dat in de vorm van een bekende die hem aansprak op zijn gebrek aan politiek engagement en hem aanmoedigde zich weer eens wat meer te laten zien. In Reiner's representatie oefende de staat slechts vormen van pressie uit, die niet of nauwelijks als dreigend of onderdrukkend hoefden te worden ervaren. Tot zover is het bekend.

Nieuw in Reiner's verhaal is de scheiding tussen publiek en privé, tussen de publieke ruimte en de *Nische* waarin mensen zich onder elkaar terugtrokken. Naast ironie (en de mede daardoor bewerkstelligde bagatellisering) was dit mijns inziens de voornaamste manier waarop Oost Duitsers erin slaagden om de (dictatoriale) druk waaraan zij waren blootgesteld op een zodanige manier om te buigen dat ze daar ogenschijnlijk relatief weinig last van hadden.

De Nische

De scheiding tussen het publieke domein en het privé leven was kenmerkend voor het Oost Duitse bestaan. Ze werd ingegeven door de behoefte om volledig oprecht te kunnen zijn. Want hoe leuk het ook was om gezamenlijk enigszins besmuikt te lachen over de leugens die het publieke domein beheersten, mensen hadden er óók behoefte aan om hun frustratie over de kloof tussen mooie woorden en zichtbare werkelijkheid op een minder geritualiseerde manier te uiten. Omdat ware openheid dienaangaande in de publieke ruimte niet mogelijk was, uitte men zijn kritiek dáár slechts op de daarvoor geschikte manier (met behulp van ironie en een samenzweerderige lach). Het uiten van persoonlijke meningen bleef strikt

beperkt tot de privé kring. Het Oost Duitse bestaan was opgesplitst in het privé domein – waar “het ware leven” zich afspeelde, én de publieke ruimte – waar de leugens regeerde waarover men gemeenschappelijk lachte.

Als er iets kenmerkend is geweest voor het Oost Duitse bestaan, dan is het wel de *Nische*.²² Omdat het duidelijk was dat de mooie woorden steeds minder te maken hadden met de realiteit, was er grote behoefte om ergens een plek te hebben waar échte oprechtheid heerste. Voor de een was dat een groepje collega's, voor de ander een vriendengroep. Het is opmerkelijk dat niet alleen de fabrieksarbeider, de taxichauffeur en de kritische kunstenaar, maar ook de partijsecretaris, het hoofd van de afdeling *Handel und Versorgung* en de rechter aangaven behoefte te hebben zich in het weekend, na hun werk, of óp hun werk onder gelijkgestemden terug te trekken. Zelfs trouwe partijleden wilden hun publieke gezicht in privé kring afleggen, om daar – in hun ‘*Nische*’ – écht open te kunnen zijn. En ook bij hen hing die behoefte samen met de steeds groter wordende kloof tussen mooie woorden en realiteit, en met een ontevredenheid over het feit dat er – zoals Reiner het uitdrukte: “nooit iets liep, nooit iets gebeurde en nooit iets veranderde”.

Hoewel de strikte manier waarop echte vertrouwelijkheid beperkt bleef tot de privé-sfeer duidelijk maakt dat men maar al te zeer doordrongen was van het besef dat de publieke ruimte minder vertrouwenwekkend was dan het gezamenlijk lachen suggereerde, bleef dát inzicht grotendeels vóórbewust, doordat men van jongs af aan leerde om zich op verschillende terreinen verschillend te presenteren. Enerzijds was er de privé-sfeer waar vertrouwen heerste en in principe alles gezegd werd.²³ Anderzijds was er de publieke ruimte, gekenmerkt door een grote kloof tussen de mooie woorden en de alledaagse werkelijkheid. Dít ruimte werd bestuurd door mensen die men veelal kende en daar werkte ‘iedereen’ mee aan het (re)produceren van halve leugens en mooiververij – de halve leugens die vervolgens door ‘iedereen’ openlijk-maar-niet-al-te-hardop werden bespot.

Natuurlijk wíst men wel dat er daarnaast nog een derde ‘terrein’ bestond, bevolkt door ‘die da oben’. Wat daar precies gebeurde wist men niet, daar had ‘niemand’ wat te zoeken of mee te maken. Daar kwamen de mooie woorden vandaan (en ja, ook wel andere dingen, maar het was beter om dat alleen tussen haakjes te weten) en dáár kon je maar beter zoveel mogelijk verre van blijven. Sommigen kregen ermee te maken. Zo bleek bij voorbeeld uit het verhaal

²²De DDR werd ook wel met de term *Nischengesellschaft* aangeduid. De term *Nische* ter omschrijving van een kenmerk van het Oost Duitse bestaan, zou voor het eerst zijn gebruikt door de eerste permanente vertegenwoordiger van de BRD in de DDR, Günter Gaus.

²³Dat de staat soms ook tot de nauwste kring van vertrouwelingen wist door te dringen, komt in hoofdstuk 6 aan bod.

van Karl D., die ik leerde kennen toen hij in gemeentedienst werkzaam was op het gebied van jeugdzorg en cultuur.

Ik wilde graag studeren, maar dat kon niet omdat ik geen lid was van de partij. Ik heb toen overwogen om lid te worden, maar ik besloot het niet te doen. Als ze het anders hadden gebracht misschien wél, maar niet op deze manier. Later, toen ik steeds duidelijker begon te zien hoeveel er niet klopte in de DDR, ben ik alsnog lid geworden. Ik vond: als dáár de macht is, en ík vind dat er iets moet veranderen, dan moet ik dus daar zijn. Daarom werd ik lid. Na verloop van tijd begon het me echter steeds meer tegen te staan. Ik begon in de gaten te krijgen dat de macht helemaal niet bij de partij lag, maar bij een onbekend klein handje hoger geplaatsten, die in feite de hele samenleving in hun zak hadden. Dat stond me tegen en toen trad ik uit. Officieel werd gemeld dat ik uit de partij was gegooid, want er trad natuurlijk niemand vrijwillig uit de partij, dat kon niet. Kort daarna circuleerde er op mijn werk het gerucht dat iemand van de collega's voor het westen spioneerde. Na verloop van tijd werd bekend dat ík dat zou zijn. Toen was ik echt bang en ik heb zelfs overwogen om het land te verlaten.

Een gerucht, meer was het niet. Maar alleen al de dreiging die daarvan uitging was genoeg om Karl te doen overwegen het land te verlaten. Het 'kleine handje hoger geplaatsten' had échte macht – bedreigende macht. Doordat de meeste mensen daar gelukkig nooit iets mee te maken hadden, konden ze eenvoudigweg doen alsof dat handjevol niet bestond en alsof 'de staat' vooral een aansporende buurman was. Omdat 'de macht' op lokaal niveau zo'n alledaags, toegankelijk en soms zelfs zorgzaam gezicht had, was het niet moeilijk om die vertrouwenwekkende *bestuurlijke eenheid* als staatsmacht te herkennen en zich door haar alomtegenwoordigheid verbonden te voelen. In de saamhorigheid die daardoor ontstond lachte men gezamenlijk, las men tussen de regels door en als men behoefte had aan échte oprechtheid, trok men zich terug in de *Nische*. Hierdoor slaagden de meeste mensen erin om de 'echte macht' tot buiten de marges van het bestaan (en het bewustzijn?) te verbannen, en "fühlte [man] sich in seiner privaten Welt durchaus als frei und selbstbestimmt und faßte das Feld des Tuns der Mächtigen als das Jenseits des Privaten auf" (Pätzolt 1994:110).

Zó hadden de inwoners van de DDR er naar eigen zeggen voor gezorgd dat de alomtegenwoordige staat, die hen ogenschijnlijk klein had gehouden, hen níet 'klein had gemaakt'. Zó zorgden ze ervoor dat ze de samenleving die in de DDR tot ontwikkeling was gekomen primair als warm en gekenmerkt door onderlinge saamhorigheid konden blijven ervaren. Voor zover men er niet omheen kon te erkennen dat er óók een andersoortige

staatsmacht was dan de vriendelijke buurvrouw, werd deze gemystificeerd en verbannen naar een verre weg domein, bewoond door de onkenbare categorie ‘die da oben’.

Warme herinneringen als afweer

De warmte en vertrouwelijkheid die er in de Nischen heersten, en de door dwang en nood ontstane gemeenschapszin waren kenmerkend geweest voor het leven in de DDR en dat was wat mensen sinds de Wende zeiden te missen.²⁴ Juist het min of meer heimelijke karakter van dergelijke ‘noodgemeenschappen’, juist het licht subversieve van het gemeenschappelijke klagen en lachen en het elkaar helpen – onder het motto ‘privat geht vor Katastrophe’, juist dát gaf die gemeenschappen iets extra’s. Mensen waren verbonden doordat ze samen veel deelden: ze bewoonden dezelfde ruimte binnen de Muur, ze woonden in en met dezelfde taal van de macht en tot op zekere hoogte hadden ze daarmee eenzelfde soort ironiserende verhouding. Als Oost Duitsers probeerden om iets van hun positieve gevoelens jegens hun vroegere bestaan duidelijk te maken, was het westerse commentaar echter vernietigend. In West Duitse ogen was de DDR slechts een voetnoot in de Duitse geschiedenis en een misdadige voetnoot bovendien (Weber 1993:195). Wie wilde zich nou met zó’n voetnoot identificeren?

Het grauwe uiterlijk en het materiële verval lijken in de beleving van veel westerlingen één van de concrete – want zichtbare – ankers te zijn geweest voor hun negatieve beeld van de DDR in het algemeen. Hoe begrijpelijk het om die reden ook was dat mijn vragen met betrekking tot dat onderwerp op weinig enthousiasme konden rekenen, tegelijkertijd was juist de materieelconsumptieve situatie ten tijde van de DDR het enige aspect van vroeger waarover mensen zélf óók uitgesproken kritisch waren – zoals in hoofdstuk zeven nog uitvoerig aan de orde zal komen. Enigszins overdreven gesteld kwam het er dus op neer dat ik over dat onderwerp níet mocht zeggen wat zij óók vonden, omdat zij in mijn negatieve oordeel dienaangaande een *algemene* veroordeling vreesden te beluisteren.

Alleen al dat gegeven maakt duidelijk, dat er sprake was van een selectief herinneringsproces. In dit hoofdstuk concentreerde ik me op de positieve aspecten van de verhouding tussen de Oost Duitse staat en de bevolking. Daarbij liet ik onder meer zien dat

²⁴Zie ook een uitspraak van Lothar de Maizière, in een interview met McElvoy (1992:227): “The combination of the daily tussle with the system in all of its negative aspects and the modest happiness which we strove for and often achieved inside it has given us a feeling of belonging together, a separate identity”.

ironie een belangrijke rol speelde in het Oost Duitse vermogen om de dictatoriale structuren waaraan zij waren onderworpen te relativiseren. Zoals echter zelfs een oppervlakkige lezing van de theoretische literatuur over grappen in relatie tot de sociale orde laat zien, kunnen die altijd op twee tegenovergestelde manieren worden geïnterpreteerd. Hoewel ze kunnen worden herkend als een vorm van moreel verzet tegen, of kritiek op de bestaande sociale orde, kan men óók beweren dat er van een dermate strikt geritualiseerde vorm geen enkele dreiging uitgaat. Omdat het hierbij gaat om een “institutionalized and harmless form of symbolic protest”, kan men over een grap hetzelfde beweren als over de hofnar aan de vorstenhoven, die met zijn grappen juist de bestaande orde bestendigde (Scott 1976:233).

Verzet tegen, of acceptatie van de bestaande sociale orde? Hoe flauw het ook klinkt, mijns inziens was het beide. Ik kom daar in de conclusie nog verder op terug. Maar het simpele feit dat men zo lang nadien nog nauwelijks kritiek verdroeg op vroeger én de stelligheid en eenduidigheid waarmee het verleden door zoveel Oost Duitsers als louter neutraal en positief werd gepresenteerd, maakten duidelijk, dat de complexiteit van het Oost Duitse verleden óók door Oost Duitsers zélf werd glad gestreken.